
Ирена Љубомировић, Ненад Радуловић
(Филозофски факултет у Нишу)

ПРВА ОБНОВА ВИЗАНТИЈСКОГ ЦАРСТВА НА БАЛКАНУ ЗА ВРЕМЕ ЈУСТИНИЈАНА I

„Тако је цели временски период који од Константина Великог води до Ираклија типично прелазна епоха у којој старо и ново живе једно поред другог, прожимају се и боре се једно против другог, да би најзад срасли у ново животно јединство. Тај период који се са истим правом може назвати рановизантијским или пак позноримским, чини прелаз са истински римског ка истински византијском, или боље: из римског старог века у византијски средњи век.“¹

Период од III до VI века је време крупних промена у власти и администрацији, али и у економским и социјалним приликама у Римском царству, те самим тим и у његовим балканским провинцијама. Током овог периода Источно царство успева да одржи политичку и културну античку традицију, новчану привреду и развој градског живота. Доласком на власт 284. године, Диоклецијан је спровео низ реформи којима је окончао период војне анархије и царству донео дугоочекивани мир и стабилност. Новом административном поделом царства, а захваљујући свом повољном географском положају, Илирик све више добија на важности.

Константин и његови наследници су захваљујући добро изграђеном систему утврђења успели да током своје владавине обезбеде балканским провинцијама период мира и стабилности. Стога је већина градова на византијској територији у најтежем периоду од 376. до 382. године издржала готске нападе али при том треба имати у виду да је томе умногоме допринела и готска неспособност опсаде утврђених градова.² Мир на Балкану који је потрајао током владавине Константина и његових наследника нарушен је након битке код Хадријанопоља 378. године након чега су се варвари опасно приближили границама Царства. Пут им је био отворен како за продоре тако и за насељавање на територију панонских и балканских провинција Царства. Цар Тедосије II (408-450) је настојао да организује

¹ Г. Острогорски, *Из византијске историје, историографије и просопографије*, Београд 1970, 15.

² N. Zečević, *Vizantija I Goti u balkanskim provincijama (324-491)*, magistarski rad, Београд 1997, 136.

одбрану балканских провинција у периоду између 407. и 412. године и издао је едикт префекту преторија Илирика Херкулију о томе да су сви поданици обавезни да учествују у изградњи бедема, без обзира на њихов положај.³ Територију Илирика најпре су након битке код Хадријанопоља 378. године угрозили Готи. Њиховим нападима најугроженија су била подручја Скитије, Приобалне Дакије и Тракије. Догађаји у IV веку показују да се ово варварско племе није могло зауставити једном војном победом. Следбеници цара Валенса који је погинуо у сукобу са Готима, цареви Грацијан и Теодосије су покушали проблем да реше у споразуму (*foedus*) са Готима. Још шездесетих година прошлога века Ј. Ковачевић је у свом делу „Варварска колонизација јужнословенских области“ закључио да се германски елемент наметнуо ромејском свету и то најпре фронталним војним сукобима, а потом насељавањем царске територије и инфилтрацијом у командни кадар ромејске војске.⁴ Готи су населили територију Римског царства која је имала изграђен државни механизам, док су готске групе тек биле на путу да формирају своје државе. Поставља се питање да ли је у таквим условима готско присуство на Балкану могло имати утицаја на политичке, друштвене и верске токове унутар само Царства. Претпоставља се да је морало доћи до међусобног утицаја у свим сегментима живота.

Након упада Гота на територију Балканског полуострва у првој половини V века продире још једно варварско племе - Хуни предвођени врло ратоборним Атилом.⁵ Иако су Римљани настојали да своју територију заштите амбициозним градитељским подухватима још од времена цара Валенса, чинило се да су конструкциони радови на одбрамбеним утврђењима почетком V века јењавали. Ипак је префектура Илирик хунско-готске нападе требало да дочека много спремније. Одбрамбена предострожност није била довољна и римски цар Теодосије II исплаћивао је новац хунском краљу Ругили како би зауставио упаде Хуна.⁶ Теодосије је потписао споразум са Ругилом којим се царска влада обавезала да ће удвостручити годишњу исплату Хунима, да неће примати Хуне дезертере, да ће предати све који су дезертирали, вратиће или ће платити откуп за римске затворенике који су побегли, неће ступати у савез ни са једним варварским народом који је у рату са Хунима и неће ограничавати трговину између два народа.⁷ Без обзира на овај постигнути споразум Хуни су искористили заузетост царских снага у борбама против Вандала и Персијанаца и 441. године напали су на римске провинције на Балкану. Први на удару били

³ The Theodosian Code and Novels and the Sirmundian Constitutions, ed. C. Pharr, New Jersey 1952, 15.1.49.

⁴ Ј. Ковачевић, *Варварска колонизација јужнословенских области*, Нови Сад 1960.

⁵ J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire I*, New York 1958², 101-104; 271-276.

⁶ *Ibidem*, 271.

⁷ *Ibidem*, 272.

су градови Сирмијум⁸ и Виминацијум⁹ који су тешко страдали током тог напада Хуна. Једна група Хуна кренула је долином Мораве према трачким градовима Филипопољу и Аркадиопољу. На путу према овим градовима налазио се Наисус који је том приликом посебно страдао. Приск, као сведок ових догађаја доноси врло потресне слике о пострадалом граду: „Када смо стигли до Наиса, нађосмо град сасвим опустео пошто је до темеља био порушен од непријатеља. У рушевинама храмова били су неки људи који су се ту задржавали због болести. Преноћисмо на чистини, мало подаље од реке, пошто је сав обалски простор био покривен костима оних што су у борби погинули.“¹⁰

Градови су били разорени и градски живот је замро. Организованог урбаног живота на Балкану више није било о чему сведочи и податак да на сабору у Халкедону одржаном 451. године нису присуствовали епископи Паноније Друге и Мезије Прве, осим Валеријана епископа *Bassianae* (?), који се као избеглица склонио у Константинопољу.¹¹ Ипак, чини се да је црквени живот у граду убрзо обновљен.¹² Током 467. године цар Лав је упутио циркуларно писмо епископима уз чију помоћ је настојао да реши сукобе унутар цркве. Најезда варавара је онемогућила све епископе да одговоре али међу онима који су одговорили били су Урсилејус из Скупија, митрополит из Дарданије са својим поданицима Далматијусом из Наисуса и митрополитима из Диоклецијане и Марцијанополиса. Без обзира на упаде варавара хришћанска заједница се у Наису очувала и црквени живот је настављен. Цар Зенон је законом из 476-480. године наредио да је сваки град у провинцији *Dacia Mediterranea* уједно био и епископско седиште, те је самим тим сва власт у граду припадала епископима што је очигледно био случај и са Наисом.¹³

У V век Византија је ушла са мање амбициозним градитељским подухватима него што је то био случај у доба Валенса и његових претходника. Чести варварски упади највише су угрожавали провинције Обалску Дакију, Горњу и Доњу Мезију и Скитију, дакле читав појас дуж десне обале Дунава и њене околине. Насеља која су варвари пљачкали остајала су запуштена између осталог и због небриге државног апарата да их обнови. Таква ситуација у насељима делом је потврђена и археолошким налазима на основу којих се дошло до закључка да је прекинут

⁸ Prisci Fragmenta, Historici graeci minores I, ed. L. Dindorf, Lipsiae 1870, fr. 8, 302. Приск наводи да је Сирмијум пао пред налетом Хуна али не даје детаљније податке о томе;

⁹ Prisk, fr. 2, 280.

¹⁰ Prisci, fr. 8, 291.

¹¹ В. Иванишевић, *Касноантички град у Илирику и његова трансформација*, Константин Велики у византијској и српској традицији, ур. Љ. Максимовић, (Београд 2015), 56.

¹² М. Ракоција, *Нова сазнања о ранохришћанској прошлости Ниша*, *Ниш и Византија VI*, Ниш 2008, 55.

¹³ Ракоција, *нав. дело*, 56; М. Ракоција, *Константинов град старохришћански Ниш*, Ниш 2013, 80-81.

континуитет у животу насеља у долинама.¹⁴ На основу истраживања пре свега вила рустика, терми, хореума и других објеката установљено је да је у извесном броју места дошло до коначног прекида континуитета живота и то најкасније у првим деценијама V века.¹⁵ Отворено остаје питање даље судбине и живота локалне романизоване популације у другој половини V века и на почетку VI века.¹⁶

До првих покушаја обнове долази у време владавине енергичног Анастасија I (491-518). О томе нам сведочи натпис из Рацијарије у коме се изражава вера у будућност речима – *Anastasiana Ratiaria semper floreat*. У другој половини V века Илирик је умногоме пострадао и од земљотреса и пожара као и куге која је харала у унутрашњости Илирика. Велика епидемија куге сигурно је утицала на смањење популације чему су умногоме погодовали и периоди захлађења услед којих је насупала и глад.¹⁷

Изнурене балканске провинције захтевале су што хитнију обнову. Тог посла латио се цар Јустинијан (527-565) о чијем духу обнове најбоље сведочи Прокопије. У свом делу о грађевинама он помиње имена 654 кастела на Балканском полуострву.¹⁸ Тај број је био далеко већи, нарочито ако се узму у обзир и утврђења из Бугарске, Албаније и Грчке као и из Србије и Македоније. Разлог због чега Прокопије није поменуо сва утврђења места је можда у чињеници да се у великом броју радило о селима и због тога су за њега била од мањег значја. Грандиознији подухват изградње и обнове на Балканском полуострву почиње након 535. године када су запоседнуте обе стране Дунава.¹⁹ Утврђени градови били су повезани ланцем малих тврђава и чинили су прву заштиту границе. Иза тога налазила се друга одбрана, били су то већи градови са већим гарнизонима, који су могли да послуже као уточиште становницима из околине уколико би дошло до напада. Градови су били окружени зидинама са свих страна, а у некима је постојала и додатна заштита у виду тврђава. Овај простор између зидина и тврђаве коришћен је да би се у њему сместили избеглице које су се окупљале из околних области у време опасности. Због немогућности да одвоји веће војне снаге за заштиту балканских провинција од варвара, Јустинијан је у овим областима развио снажан систем утврђења.

¹⁴ Г. Самрацић, Романизација као концепт глобализације (примјери са подручја Горње Мезије), *Међународна научна конференција „Глобализација (конфликти у глобализирајућем друштву)“* 3-4. јун 2017, Филозофски факултет Косовска Митровица (2017), 779-797.

¹⁵ Опширније о овоме видети: М. Васић, *Кансоантичка налазишта у Чачку и околини*, Богородица Градачка у историји српског народа, ур. М. Вуловић, (Чачак 1993), 15.

¹⁶ G. Samardžić, On the beneficiary inscriptions in the south of the province of Moesia Superior, *Collection of Papers of the Faculty of Philosophy*, Kosovska Mitrovica 2018, 237-248.

¹⁷ Иванишевић, *нав. дело*, 57-58.

¹⁸ Procopius. *On Buildings*, ed. H. B. Dewing–G. Downey, Cambridge 1940, IV 1–11.

¹⁹ В. Кондић-В. Поповић, *Царичин град. Утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд 1977, 168.

Од градова који су обновљени захваљујући Јустинијану, Прокопије наводи, између осталих и Улпијану, Сардику, Пауталију, Германију и Наисуполис, док се као нови градови помињу Јустинополис, Кратискара, Куимедаба и Румисијана.²⁰ На жалост, осим Румизијане (Ремизијана, данашња Бела Паланка), ни један од „нових“ градова не може се са сигурношћу географски убицирати. Бедеми Наиса су јако страдали током хунске најезде, обновљени су током Јустинијанове владавине а откривени су 1975. године са западне стране бедемског платна Тврђаве на локалитету Гласија.²¹ Пошто је утврдио градске зидине Јустинијан је у околини Наиса саградио 34 нова и обновио 8 утврђења. Међу убицираним утврђењима је и Медијана.²² На простору јужно од археолошког локалитета Медијана на узвишењу Влашко брдо откривени су остаци бедема. Претпоставља се да је током Јустинијанове обнове могло бити подигнуто и утврђење са црквом на локалитету Градиште код Миљковца.²³

Од посебног значаја и као најбољи пример Јустинијанове градитељске обнове на Балкану је подизање новог градског насеља, Јустинијана Приме, у близини царевог родног села. Прокопије описује град речима: „Беше то просто град велик и многољудан и у сваком другом погледу напредан и достојан да буде метропола читаве области. Јер до толико великог значаја се успео. Поред тога, одабран је да буде архиепископско седиште Илирика, пошто су сви остали градови изостајали за њим као првим градом по величини.“²⁴ Потврду да је град постао црквено седиште налазимо у Јустинијановој *Novella XI*, издатај 14. априла 535. године, посвећене архиепископу Јустинијана Приме, под именом *Catellianus*.²⁵ Из садржаја Новеле сазнајемо да је територија која обухвата провинције Средоземну Дакију, Приобалну Дакију, Прву Мезију, Дарданију, Превалитану, Другу Македонију и део Друге Паноније са седиштем у граду Басијани, под управом новог архиепископског центра. У Новели се наводи да су ове области издвојене из јурисдикције солунског епископа, а као разлог за такву одлуку истиче се жеља да се створи нови црквени и управни центар који ће бити ближи градовима на Дунаву, којима су Византинци поново овладали, као и граду Сирмијуму, старом центру префектуре Илирик, из кога је преторијански префект побегао у Солун под притиском хунског вође Атиле.²⁶ Митрополит Јустинијана Приме, са овлашћењима архиепископа, има права да решава црквене спорове и да поставља епископе у провинцијама области под његовом управом, познатом под именом *diocesis Illyriciana*, која у административном погледу одговара касноантичкој

²⁰ Procopius, IV 1, 19; 1, 28–32;

²¹ М. Ракоција, *Константинов град и старохришћански Ниш* (2013), 99.

²² *Исти*, 100.

²³ Опширније о овоме видети: Ракоција, *Константинов град и старохришћански Ниш* (2013), 101–102.

²⁴ Procopius, IV 1, 24–25.

²⁵ *The Novels of Justinian, The Civil Law XVI*, ed. S. P. Scott, Cincinnati, 1932, XI.

²⁶ *Ibidem*.

дијацези Дакији, укључујући и провинцију Другу Македонију и део провинције Друге Паноније.²⁷ Истом Новелом Јустинијана Прима је одређена и за престоницу префекта Илирске префектуре. Међутим, изгледа да је пребацивање седишта префекта из Солуна у Јустинијана Приму било само привремено, јер се и у каснијим изворима Солун наводи као његова резиденција.²⁸ Новелом издатом 18. марта 545. године (*Novella CXXXI*), промењене су границе архиепископије Јустинијана Прима, када је из њеног надлештва изостављена провинција Друга Македонија, али је укључена Панонија.²⁹ Податак да је Друга Панонија укључена у црквену илиричку дијацезу се доводи у сумњу, имајући у виду да Византија у том тренутку није контролисала поменути провинцију, осим малог дела са центром у граду Басијану, где се населило покрштено германско племе Херула.³⁰ Архиепископ Јустинијане Прима, по одлуци цара, постаје заступник римског папе, чиме је призната његова надмоћ у односу на цариградског патријарха.

Идентификацијом Јустинијана Прима са Царичиним Градом, археолошким локалитетом на територији општине Лебане, пружа нам више сазнања о царској задужбини. Археолошка истраживања поменутог локалитета показала су да је реч о потпуно новом насељу, подигнутом у рановизантијском периоду, без трагова насеља, керамике или других предмета из римског периода.³¹ Град је подигнут на граници провинција Средоземне Дакије и Дарданије, далеко од главних путева у слабо насељеном делу централног Балкана. Имао је водовод, велики број цркава, управне зграде, купатила, складишта, приватне зграде, као и развијену канализациону мрежу. Подељен је на три целине: Акропољ као највиши део града, Горњи град који се налазио испод Акропоља, и Доњи град у јужном делу градског комплекса.³² Изградња је текла у три фазе. У првој фази су подигнути Акропољ и Горњи град са бедемима, потом се наставио са пробијањем улица и изградњом бедема Доњег града. Трећа фаза изградње је представљала преградња и обликовање уличних портика и насељавање слободних простора између грађевина, улица и бедема.³³ Археолог Владислав Поповић приближно је дефинисао трајање прве етапе изградње током тридесетих године VI века, потом је у петој и шестој деценији истог века трајала друга етапа, да би последња етапа и промене

²⁷ В. Поповић, *Грчки натпис из Царичиног Града и питање убдикације Прве Јустинијане*, Глас 360 САНУ 7, (Београд 1990), 78.

²⁸ С. Băjenaru, *Minor fortifications in the Balcan–Danubian area from Diocletian to Justinian*, Cluj–Napoca 2010, 14.

²⁹ The Novels of Justinian, CXXXI.

³⁰ V. Popović, *Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves dans l'Illyrieum byzantin*, Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité 87, (Rome 1975), 447.

³¹ Исти, *Римски новац из Царичиног Града*, Нумизматичар 3 (Београд 1980), 122.

³² Кондић–Поповић, *нав. дело*, 168–169.

³³ Исто.

урбане структуре града почела у доба владавине Јустина II (565–578), наставила за време потоњих царева, и окончала у великом пожару 614/615. године.³⁴

Осим поменутог уздизања Јустинијана Прима у седиште архиепископије и префектуре током владавине цара Јустинијана, дошло је и до промена у административном уређењу балканских провинција. Провинције Друга Мезија, Скитија, Кикладска острва, Карија и Кипар, стављене су под управу *quaestor Iustiniani exercitus*, са седиштем у Одеси.³⁵ Опасност од напада варвара на дунавској граници, по свему судећи, захтевала је промене у управном погледу. Цивилни управници дијацеза су и даље били викари ранга *vir spectabilis*. Новелом цара Јустинијана од 18. маја 535. године (*Novella XXVI*), команду над дијацезом Тракијом преузима *praetor Iustinianus Thraciae*, са цивилним и војним овлашћењима.³⁶ Међутим, у другој половини VI века, ова функција је укинута, а као управник дијацезе Тракије се поново јавља викар. Промењена је и структура управе града. На челу се не налази градска курија, већ управу преузима елита састављена од свештеника, административних чиновника, официра и предузетника, предвођена епископом.³⁷

Обнова балканског одбрамбеног система и градова у залеђу за време Јустинијана била је условљена и новом опасношћу која је запретила од Авара и Словена крајем VI века.³⁸ Многа утврђена села нису могла одолети њиховим нападима. Јустинијанова тежња да обнови Римско царство испразнила је државну благајну, док су његови поданици били незадовољни јер су морали да носе трошкове његових похода. Државно богатство једва да је било довољно да заштити источну границу од Персијанаца и границу на Дунаву од варвара са севера. Јустинијанов систем утврђења није могао да заустави упаде Словена који су територију Балкана почели трајно да насељавају, док се Царство на Балкану ограничило на врло мали број поседа, највећим делом уз морску обалу.

„У том грчу подвојености, између неслободе и слободе, огледа се вијек Јустинијанов у којем је старо још било живо, а више није могло живјети, па се уништавало и кршило у самом својем обнављању. Стари се свијет рушио у својој обнови, а нови растао у пропадању. То је недвојбено било велико доба и нашло је велика повјесника“.³⁹

³⁴ Исто, 171.

³⁵ The Novels of Justinian, XLI; Văjénaru, op. cit., 14.

³⁶ The Novels of Justinian, XXVI.

³⁷ Văjénaru, op. cit., 15.

³⁸ Љ. Максимовић, *Северни Илирик у VI веку*, ЗРВИ 19, (Београд 1980), 17-53.

³⁹ М. Sironić–D. Salopek i ostali, *Povijest svjetske književnosti II*, ur. V. Vratović, Zagreb 1977, 326.

Irena Ljubomirović, Nenad Radulović

(Faculty of Philosophy Niš)

THE FIRST RENEWAL OF THE BYZANTINE EMPIRE IN THE BALKANS
DURING JUSTINIAN I

The rule Justinian the Great (527–565) represents a period of great changes in the Byzantine Empire. For 38 years on the throne, Justinian managed to do a lot. The lost territories in North Africa, Italy and Spain were returned under the Imperial rule. He codified Roman law and thus gave the legal basis to his rule. He fought against the paganism of the Empire, closed the Platonic Academy in Athens, and strengthened Christianity by participating in church councils and writing theological work. Justinian built the Hagia Sophia Church in Constantinople and renewed many existing churches and buildings throughout the Empire.

In this paper, special attention was paid to the situation on the Balkan Peninsula before the arrival of Justinian, as well as the renewal of the Byzantine authorities during his reign. The Emperor's construction activity in the Danube and the interior of the Balkans was considered in the form of reconstruction of the old and raising new fortifications and cities, among which are Nais, Ulipiana, and Justiniana Prima, a city built in the ruler's homeland. Administrative and religious reforms were also carried out, where Justiniana Prima became the seat of the archbishop, and at the same time was conceived as the capital of the Praetorian prefecture of Illyricum. However, the Justinian's system of fortifications could not stop the invasion of the Slavs who began to permanently inhabit the territory of the Balkans, while the territory of the Empire in the Balkans was confined to a very small number of possessions, mostly along the coast.